

Patočkovo kritické vidění Masaryka [1991]

Jan Patočka náleží ke generaci, která dospívala již v novém státě, v samostatné republice, a která si obraz prvního prezidenta vytvářela už po svém. Proto bylo na jedné straně jeho setkávání s oficiálním Masarykem čímsi samozřejmým a ve své běžnosti až ke vzdoru a odporu volajícím, zatímco na druhé straně bylo čímsi velmi nasnadným, neboť skutečný Masaryk byl až za tím obrazem do nezřetelnosti skryt. Oficiálně se stal ze sociologa, filosofa a politika Masaryka mýtus, a Patočka, který pocházel z rodiny pedagoga, orientovaného – jako ostatně naprostá většina tehdejších pokrokových pedagogů – převážně moderně a osvíceně pozitivisticky, měl vůči takřka celé české myšlenkové přítomnosti i tradici spíše námitky a odstup. To se jen umocnilo v průběhu jeho vysokoškolských studií; vzpomíná na to jeho tehdejší kolega na studiích, pozdější bostonský profesor filosofie, Milíč Čapek. Oba byli plni nespokojenosti jak se způsobem, tak s úrovní toho, jak se filosofie u nás přednášela; v tom se Patočka zejména za svých studijních pobytů v Německu a ve Francii jen utvrdil.

Až do velké politické krize, do níž se česká a československá politika a kultura brzo po Masarykově smrti dostávala, nemáme kromě příležitostných drobností žádných dokladů o Patočkově podstatnějším zájmu o české myšlenkové tradice, zvláště pak o tu tradici, která byla bytostně spjata s Masarykem a s jeho způsobem navazování na české dějiny. Jediná důkladnější studie má charakter komparativní a jejím cílem je spíše uvedení Husserlova myšlení (v souvislosti s jeho pražskou přednáškou) do českého kontextu, který se v této konfrontaci jeví spíše jako inferiorní. Až rok po Masarykově smrti si Patočka uvědomuje, že „Masaryk by měl být životním problémem každého myslícího Čecha“. Zdaleka to nebyl souhlas, dokonce ani jen příklon k Masarykově myšlení, ale byl to výraz nepochybného respektu. Patočka se filosoficky sice distancuje, považuje se za jednoho z těch, kteří jdou „jinými cestami v abstraktním filosofování“; přesto si je kriticky vědom toho, že Masarykovy spisy nejsou čteny „s náležitou pilností“ a že jeho myšlenky nejsou propagovány šťastně. Vyslovuje dokonce podezření, „že pod povrchem frenetického kultu se skrývá jistá faktická neznalost Masarykova díla“. Patočka upozorňuje na „jakousi dogmatickou ztrnulost“ v interpretacích jeho soudů a na to, že „je Masarykův myšlenkový odkaz redukován na několik nejobvyklejších myšlenek v podstatě osvícenských, které nejsou ničím podstatně novým“. Je-li tomu tak doma, ještě hůře se to má s posuzováním Masaryka v zahraničí. Patočka zmiňuje častý „dojem, že zahraniční pozornost jest Masarykovi věnována více pro jeho celý lidský zjev a pro jeho ‚romance of life‘ než pro jeho myšlenkovou práci“. Ve skutečnosti nemáme pro Masarykovu velikost náležitá měřítka; jeho duševní práce nemůže být postižena školskými tezemi. „Masaryk je zcela nový typ myslitele, pro jaký není vlastně klišé v dějinách myšlení.“ Zatím se na Masaryka samého „nedovedeme ptát“, zatím „nemáme vlastně žádný určitý obraz o jeho pozici vzhledem k hlavním ideologicko-morálním proudům jeho století“. Proto si nesmíme ulehčovat studium jeho díla. „Interpretace jeho myšlení nesmí ustrnout, musí se stát stálým českým filosofickým problémem.“ (Krátký článek, na nějž odkazujeme, podepsal spolu s Patočkou Václav Navrátil; je možné, že pod jeho vlivem nabyly některé formulace vyhrocenější podoby, ale jejich smysl nepochybně odpovídá Patočkovu tehdejšímu stanovisku a vcelku i jeho pozicím pozdějším, zřejměji kritickým.)

Patočkovi byl Masaryk – podobně jako mnoha jiným – „typem bojovného vzdělance, který dovedl myšlenky brát za slovo, jemuž myšlení a život bylo totéž“; ale teprve v nadcházejících

kritických dobách pociťoval naléhavěji jako povinnost – jistě na prvním místě těch, kdo se za masarykovce považovali – se důkladněji, hlouběji zabývat „Masarykovým myšlenkovým odkazem“, jež viděl především „v jeho originální tematice a v jeho postřezích, které jsou sui generis“, v jeho „šlezích myšlenek“, a v jeho způsobu, jímž často „ukazoval jakoby jasnovidně do nejtajnější podstaty věcí“. Jako myslitel převážně historicky orientovaný viděl Patočka úkol zejména v postavení a v pokusu o odpověď na otázku, „čím Masaryk přispěl nejen nám, nýbrž světové vzdělanosti“ a jakým způsobem lze „na světové mapě duševní definovat jeho pozici“: „nemáme vlastně žádný určitý obraz o jeho pozici vzhledem k hlavním ideologicko-morálním proudům jeho století“. Sám se o to s potřebnou důkladností nepostaral, protože své úkoly a své poslání viděl v něčem jiném. Přesto se v době začínající národní krize pokusil otřesené veřejnosti předložit a tak zpřítomnit bilanci ještě mnohem širší, byť zdaleka nepropracovanou do té hloubky, jakou sám požadoval, v malé knížečce, takřka sešitku, pod názvem *Česká vzdělanost v Evropě*.

Patočkův pohled je zaujatě přísný, mnohdy tvrdý: „Naše buržoazie a inteligence, její součást, se zamotala do oné pavučiny moderního života, která spěchem, pohodlím, povrchním racionalismem zavírá přístup ke smyslu života. Místo aby měla oči otevřeny pro všechny vážné otázky národního života a národní situace, vyhýbala se setkání s nimi jako nepohodlným věcem.“ „Nejostřejší krize přišla po převratu. Bylo zde náhle tolik bohatých možností a s nimi tolik pokušení, že náš život v tomto novém větru neobstál. Přišli jsme do nové situace s mravními kořeny nahlodanými a místo, abychom hleděli dospět na její výši, snižovali jsme ji někdy k sobě.“ „Marně se tu ohlížíme... po skutečném díle“, „příznačné je, že se ztrácí literární a umělecká kritika“, „nevidíme již takřka *analyisy*“, „za tu dobu se nevytvořilo žádné velké duchovědecké dílo ani náběhy k němu, které by nemělo své kořeny ve vědeckých konceptech a plánech předválečných“, atd. „A tak bychom mohli procházeti obor za oborem a našli bychom skoro všude příznaky téhož kritického stavu: neustálenost, slabé myšlenkové napětí, neprogramovost, nejistotu do budoucna.“ „Zpovrchnění života je vláda hesla, fráze, slova, za nímž nestojí ani skutečná myšlenka, ani skutečné rozhodnutí. Nikde se toto zpovrchnění nemůže projevat tak silně a mít tak katastrofální následky jako v životě politickém. Zde totiž nicota vnitřní se projevuje jako vláda malých, soukromých zájmů, jako roztržičnost, jako malicherná samolibost, netýkavost a žárlivost, jako krátkozraké sobectví. Skutečného politického myšlení bylo málo, zejména pak takového, jež si klade ve vsí vážnosti otázku duševního postavení národa, národní vzdělanosti v jejím poměru k ostatnímu vzdělanému světu a důsledkům, které odtud pro politickou praxi mají vyplývat.“ V politice více než jinde se jeví „ona podivná myšlenková váhavost, do které český život rád zabíhá právě pro nedostatek kontaktu s pravými kořeny evropské vzdělanosti. Tuto laxnost občas protrhují mocné, energické a originální zjevy, jindy až katastrofy.“

O Masarykovi tam najdeme jen několik poměrně krátkých zmínek, ale napovědí nám mnoho. Jako příklad zmíněných „energických a originálních“ osobností uvádí Patočka vedle Palackého a Havlíčka také Masaryka. První dva formulovali národní program, z něhož žila naše politika až do let devadesátých, „kdy se ostře pocítil vliv hospodářských a sociálních otázek, jež vskutku politicko-teoreticky zvládnout vážně se pokusil jediný Masaryk. I po převratě r. 1918, když národ vkročil do nové konstelace a byl postaven před mezinárodní politické problémy, jedinou velkorysou zásadní orientací mu k tomu podal opět Masaryk svou knihou o světové revoluci“; „vedle toho nic rovnorodého, žádná do hloubky zasahující

teoretická diskuse, žádná odlišná zásadní koncepce. Ale také nic, co by svědčilo, že tato koncepce je vskutku přijata, promyšlena a asimilována vším naším politicky interesovaným prostředím.“ To, že nic lepšího nebylo, ovšem vůbec Patočkovi neznámá, že by Masarykova koncepce nepotřebovala „co nejvydatnější kritiky“, a to právě proto, že byla „založena, a s ní celá jeho politika, na názoru o postupné a neodvratné demokratizaci Evropy, která mu vyplývala z filosofie dějin“. Tento pojem demokratizace sám je však v Patočkově pohledu „neurčitý“, neboť nedbá závažného rozdílu mezi stále větším uplatňováním lidových vrstev a uplatňováním „demokratických ideálů“ (do uvozovek dává Patočka), „t. j. v podstatě liberálních ideálů z r. 1789“. „S celým rozsahem tohoto problému se Masaryk nevyrovnal“; „tím nejjasnější byly ovšem představy ostatku naší veřejnosti o těchto věcech“.

Patočka opět i ve chvíli katastrofy hodnotí politický vývoj první republiky velmi ostře. „Systém stranické demokracie, jak v republice byl zaveden, byl vůbec zhoubou, blamáží všeho politického vzdělání“; „politický smysl tak upadl, že ... vykládat našim ‚politikům‘ základní pojmy jejich vlastního oboru znamenalo by mluvit k hluchým.“ „Jak se diviti, že svět o nás nevěděl, když jsme po většině ani sami nepochopili do poslední chvíle poměry ve vlastním státě, v jeho sousedství a v Evropě vůbec, když jsme sami o sobě neměli jasno a nedovedli o sobě vydat jasného svědectví?“ Ale vedle nevalného stavu politiky a politického myšlení tu je také kultura a vzdělanost. Patočka mluví o laxním školském systému, který naléhavě potřeboval zreformovat. „Středoškolské reformy bylo třeba též s hlediska státního, protože takovými problémy zatížený stát potřeboval inteligence ostře vědomé těchto problémů, mající blízko ke všem národnostem a rozumějící pravdivě a evropsky vlastnímu osudu. To vše se nestalo, k tomu jsme nedorostli... Ale máme a musíme dorůst, máme-li žít; v tom se situace u nás nezměnila.“ „Jak povrchní bylo myšlení celých reformních směrů, dosvědčuje n. př. parola demokratisace školství, které se tak silně dovolávali zastánci jednotné školy!“ „Jako by odpovědnost k společnosti ... nevyžadovala co nejpronikavějšího školení a prohloubení; tedy též výběru, specialisace, měřítek povznesených nad utilitarismus atd.“ Patočka upozorňuje na to, že „také naše vyšší úřednictvo, orgán, na němž závisí v první řadě fungování každodenního národního života společenského, prochází vzdělanostní krizí“. „Nejenže je v jeho řadách stále méně osobností samostatně kulturně činných, nýbrž zdá se, že v něm nežije příliš silně vědomí, že všestranně sledovat národní vzdělání a pečovat o ně, pokud je v jeho dosahu a silách, je jednou z jeho sice nepragmatikálních, ale přece samozřejmých povinností.“ Pokusy o překonání úpadkových tendencí našeho kulturního života nebyly podle Patočky právě četné, a zejména byly málo úspěšné, neboť samy byly postiženy nejasnostmi a dvojsmysly, jež úpadek znovu podpořily a rozšiřovaly; to souviselo především s „filosofickou nejistotou a nejasností“ těch, kdo přišli jako ideoví vůdci po takových lidech, jako před válkou v době rozmachu realismu a pozitivismu byli Masaryk, Drtina, Krejčí.“

Po druhé byl Patočkův zájem o Masaryka motivován situací poválečnou, tedy opět společenskou krizí, která vyústila v politickou a kulturní katastrofu po komunistickém převratu v únoru 1948. Patočka si velmi silně uvědomuje naléhavost a trvajících platnost Masarykových otázek, ale mnohde nemůže souhlasit s jeho způsobem odpovědí (přesně vzato, nemůže souhlasit téměř nikde). Ví, že klást si vážně Masarykovy otázky „znamená již hlásit se k němu, ať již řešení, ba konkrétní podoba těchto otázek je jakákoli“. Reflektuje zkušenost Mnichova a okupace, když připomíná, že „byly chvíle, kdy si bylo nutno klást otázku, zda je zde ještě živá síla“, a předpovídá: „Kam povede další cesta, pozná se podle stanoviska k

Masarykovi.“ Vždyť „idea celého našeho státního života dosavadního byla v podstatě Masarykova, ať skutečnost za ní jakkoli pokulhávala, a tato idea přes všechny lidské slabosti a nepochopení skutečnost spoluurčovala.“ Nicméně pro Patočku tu zůstává naléhavá nesrovnalost, ba snad do očí bijící mylnost Masarykova dějinného odhadu. Patočka připomíná (a vrací se k tomu potom častěji), jak Masaryk světovou válku chápal jako vyústění a rozuzlení, v němž byl „možná“ překonán „nejen režim starý, nýbrž i přechodný stav revoluční“, trvající vlastně „od reformace a renesance“. Kritický tón tu zůstává ještě stále zaměřen na recepci Masaryka. Patočka mluví o „dojmu“, vyvolávaném ostatně i na jiných místech Světové revoluce, „kde se mluví o nastávající demokratizaci Evropy a možném uklidnění, že je za námi rozhodná revoluční krize a že nyní nás očekávají jasnější, konstruktivnější doby“. A dodává: „Proti tomuto dojmu zanikal tehdy dojem z jiných míst díla, kde se poukazuje na nedořešenost mravních problémů moderního člověka.“ (Později tato jakási vyváženost mizí a Patočka svou kritiku zesiluje v „kategorické soudy“, jak už na to poukázal Josef Zúmr.) Ve světle aktuálního vývoje se Masarykovy analýzy jeví Patočkovi jako kdysi v kontextu nově vytvořeného státu účelné a potřebné, ale právě v dlouhodobější perspektivě jako nepatřičně optimistické a skutečnými dějinami otřesené a fakticky vyvrácené: „revoluce pokračovala s úporností, proti níž první světová válka zůstává daleko pozadu a za spoluúčasti částečně nových sil.“ To už není jen Masarykovo vidění situace, to je samo chápání významu demokracie, které se tu objevuje v krajně problematickém světle.

„Svět poválečné demokracie, který Masaryk tak vítal jako snad rozhodné vítězství moderního ducha, se tedy necelých dvacet let po svém triumfu dostal do nejtěžší krize; demokracie, v něž Masaryk tolik doufal a věřil, se ukázaly v rozhodných chvílích slabé; nešlo tu zajisté o slabost přechodnou, nýbrž nějak konstitutivní; je nasnadě hledat ji v rozlomenosti společenské, v nedořešenosti sociálního problému, ohrožující všechny buržoazní demokracie, a považovat pak Masarykovu filosofii moderních dějin, která vychází z analýz duchovní situace člověka a v demokratizaci politické vidí umožnění demokracie sociální, jež v prvé přirozeně pokračuje, za nevyhovující smyslu posledních velkých událostí. Je to tím vážnější, že Masaryk ve Světové revoluci a v některých jiných spisech poválečných nejeví příliš nadšeného porozumění pro revoluci sociální, uskutečněnou v Sovětském svazu, a pro její filosofii moderního společenského vývoje. A tím vážnější, že samo pozorování života ve velkých západních demokraciích po světové válce musilo vynést do popředí krizi tamního života, jejímž indexem byla morální rozháranost, hospodářská nejistota, názorová nepevnost a nedostatek myšlenek i skutečného nadšení.“

V tomto čase tedy Patočka počítá s tím, že Masaryk se jeví jako myslitel problematický; nechává stranou jeho filosofii vcelku a všimá si především jeho sociologie, tj. v Masarykově pojetí jeho filosofie dějin. Pochybnosti, které zmiňuje a kterým dává průchod, považuje za pozitivní. „Činí nám Masaryka znovu problematickým“ a tím jej vlastně ožívují. „Musíme z tohoto zproblematizování Masaryka vytěžít, co vůbec dovedeme.“ Na Masaryka vlastně filosoficky navazuje jen v jednom, v jeho kriticizmu, který obrací i proti Masarykovi samotnému. V tom jako by přejímal Masarykův filosofický odkaz. V situaci značně napjaté a do budoucnosti nevěstící nic dobrého, vyjadřuje se Patočka obezřetně, ale zřetelně: „Musíme se znovu ptát sami za sebe, jaké jsou základy krize moderního člověka, která se projevila v tak krátké době za sebou ne jednou, nýbrž dvěma nejstrašlivějšími válkami dějin, a jaké mohou být prostředky jejího řešení.“ „Musíme se ptát na druhé straně, zdali je to, co se jeví na první

pohled nejvíce naléhavým, též skutečně nejhlubším problémem doby a není-li určitý poctivý nonkonformismus nazírání spíše než podlehnutí dobovému proudění zárukou skutečného ponoru.“ „Bude nový, sociálně spravedlivý řád sám o sobě již člověku dostatečnou oporou? Je vůbec možný bez respektu k těm lidským silám a institucím, které představují svobodu metafyzického rozhodnutí?“ „Moderní filosofie není toliko indexem společenské situace, je zároveň dokladem vůle moderního člověka zjednat si jasno o potřebě posledního smyslu.“ Metafyzika tu musí být pochopena „jako dění, jako akt našeho života, našeho bytí lidsky svobodného. Nikdy bychom nemohli být svobodní, kdyby metafyzické věci mohly být konstatovány, pouhým pozitivním postupem řešeny.“ „Metafyzika v posledním pravém smyslu je index naší svobody, naše rozhodnutí.“ Patočka se navenek tváří, jako by odmítal Masarykův realismus a pozitivismus, ale ve skutečnosti již navazuje na to, co je u něho nejhlubším motivem jeho myšlení.

Třetí pro Patočkův vztah k Masarykovi důležité období spadá do šedesátých let, která se vyznačují především vzpourou marxistických intelektuálů proti politickým a sociálním deviacím komunistického režimu. V této době se Patočka dostává na Filosofický ústav (byť ve zdánlivě marginální funkci), začíná opět publikovat a má možnost dost významně ovlivnit vývoj české (i slovenské) filosofie především po dvojí linii. Jednak vede mladé marxistické filosofy k filosofickým kořenům Marxova myšlení, tedy hlavně k Hegelovi (mj. překládá Estetiku a Fenomenologii, Logika byla plánována, ale k jejímu překladu už nedošlo); ale v knižním souboru o Aristotelovi, jeho předchůdcích a jeho pozdější evropské recepci je zpřítomňována vlastně evropská filosofie a věda vůbec. Na pozadí těchto myšlenkových dějin a v jejich rámci začíná Patočka s pokusem o vytyčení hlavního směru českého myšlení, s pokusem, který nikdy neprovede, ale k němuž se v myšlenkách vrací alespoň v náčrtech a náznacích. Od plausibilní koncepce Komenského jako možné, ale historicky neuskutečněné alternativy karteziánství až k vytyčení alternativní linie, znovu zahájené v obrození, která je proti Masarykovi (Palacký, Havlíček) charakterizována jmény Leibniz, Bolzano, (Brentano,) Husserl... Masaryk tu byl ne-li vynechán, tedy přinejmenším relativizován a snad marginalizován (např. jako „značně samostatný žák Brentanův“ s „nesmazatelnými rysy [comteovského] pozitivismu s Millovými korekturami“, přičemž důraz je položen také na již brentanovské „zásadní nepochopení“ a „nevěcné zaujetí proti Kantovi“), neboť se nezdálo, že by na něho bylo možno jakkoliv navazovat; byl i Patočkou definitivně odsunut do historie. Patočka byl ještě několik týdnů před intervencí přesvědčen, že se právě u nás reformou marxismu a programem rehumanizovaného socialismu otvírá nová perspektiva celé Evropě, ba celému světu. Kosík předložil podle Patočky nové řešení české otázky; to neušlo Patočkovým kritickým námitkám, ale nikde se mezi nimi neobjevuje připomínka, že Masaryka nelze ani vynechat, ani – v nejlepším případě – uložit mezi archiválie. V této době Patočka nepřipomíná už ani Masaryka problematického. Všechno se mu zdá potvrzovat dojem, že dějiny šly a nadále půjdou cestou zcela odlišnou od té, jakou očekával a předvídal Masaryk.

Konečně po čtvrté šlo o dobu podstatně se odlišující od časů kolem Mnichova a zániku první republiky i od časů kolem únorového převratu komunistů a dlouhodobě pokračující kulturní a duchovní devastace země, proti níž se (až na málo výjimek jiné provenience) postavili především reformně orientovaní marxističtí intelektuálové. Ti však byli v naprosté většině do té míry otřeseni a vykořeleni intervencí a na ní založenou politikou normalizace, že

se v reakci na to, jak byli ostrakizováni, až na výjimky stáhli do ústraní a do všelijakých zákoutí, čekající, až vlna represí přejde a na minulost se zapomene, anebo že jim dokonce jejich „vina“ bude odpuštěna (zatímco jiní, předtím opatrnější, se pokusili přežít dokonce ve funkcích, a to buď na svých starých místech, nebo na místech o poznání méně společensky a politicky exponovaných). Přesto však šlo o dobu svým způsobem pozoruhodnou, neboť ačkoliv nic nenasvědčovalo tomu, že už brzo má dojít k pronikavější politické a kulturní změně (drobnější a velmi pozvolné změny se týkaly spíš jen sovětské společnosti), společností přece jenom začalo jakoby prorůstat jakési spíše divoké než pěstované podhoubí pomalu sílící rezistence a nejrůznějších alternativních aktivit. A tu se znovu ukázalo, že sama fenomenologie neposkytuje dostatečnou základnu ani jen myšlenkově, natož prakticky orientační pro rozhodnutí politická. Patočka byl i svými přívrženci a žáky pobízen, aby jim nově vyložil, jak se dívá na první republiku a na to, na které myslitele by bylo možno nějak navázat, aby byla obnovena přinejmenším myšlenková kontinuita, není-li už možná eventuelní kontinuita politická. A je velmi charakteristické, že Patočka jmenoval v této souvislosti jen dva myslitele, totiž Masaryka a Rádlu. Bylo to tím překvapivější, že Masaryk přece podle něho náležel do 19. století a v republice i podle Patočkova vidění nebylo jeho myšlení dost hluboce a věcně recipováno a tím méně prohlubováno (zase až na Rádlovu výjimku). Ovšem ještě než došlo k této proměně, vidíme k ní směřovat jistou cestu, která musí být rovněž interpretována. A tuto cestu vyznačují dvě Patočkovy studie o Masarykovi, které z původně velmi úzkého kruhu pronikly k dalším zájemcům, když pospolu vyšly hned po jeho smrti v samizdatové podobě (pak byly otištěny u Škvoreckého v Torontu a nyní vyšly konečně také doma v malé knížce v knihovničce „Váhy“). Tato poslední proměna v Patočkově hodnocení Masaryka se odehrála v několika málo letech a nemůže být vysvětlena jinak než jako reakce na jistou změnu atmosféry v tzv. dissentu. Alespoň v relativně úzkém okruhu se situace přestala jevit jako bezvýchodná, ale jako naléhavě vyžadující aktivní odpověď na výzvy, které přinášela. Patočka snad právě v posledních necelých dvou letech s mimořádnou jasnozřivostí (a možná i ke svému překvapení) nahlédl, že jako „filosof se nedostane dále, dokud se sám nezasadí o rozhodnutí“, jak to sám formuloval o celá čtyři desetiletí dříve. A v tomto sebenasazení se prostě nemohl neopřít o cosi, co je s Masarykem (a s masarykovským kontextem) spjata do té míry, že alespoň v českých poměrech je od něho neoddelitelné. Než však k této hluboké proměně došlo, napsal Patočka to nejkritičtější, a dokonce nejodmítavější ve svém celoživotním, značnými výkyvy procházejícím hodnocení Masaryka-myslitele.

V obou studiích o Masarykovi jde vlastně o víc než o Masaryka samotného, totiž právě o „masarykovské otázky“. Jakýmsi zvláštním „napodobením“ či „převrácením“ přístupu Rádlu (na který v mnohém navazuje) vyostřuje Patočka vnitřní napětí v Masarykově myšlení a staví jeden okruh masarykovských důrazů, jímž se sám nechává inspirovat, do hrubého až brutálního protikladu proti souboru motivů jiných, které ovšem líčí jako mnohem masarykovštější, ba jako vlastní Masarykovy filosofické pozice. Tam, kde třeba Rádl vidí buď syntézu, nebo pokus o překonání starších konceptů, Patočka zdůrazňuje nedořešenost nebo přímo rozpor. I kdyby měl Rádl pravdu, že se Masaryk snaží o syntézu, „je to syntéza rozporná a Masaryk sám velkým příkladem oné moderní krize a rozlomenosti, proti které bojuje“. V celém jeho pojetí „se projevuje nedořešenost, dvojsmyslnost celé této filosofie“; pro Patočku to vůbec není pokus o syntézu, nýbrž o cosi neústrojného. Masaryk „při všem svém *praktickém* základním moralismu ... napojuje tyto pojmy na kostru comtovsky pozitivistickou, tj.

naturalistickou“. Patočka (na rozdíl od mnoha jiných interpretů) nepřehlédl, že Masarykovo pojetí „faktu“ pronikavě vybočuje z rámce pozitivistické tradice, ví o Masarykových formulacích třeba v Naší nynější krizi a dovede je interpretovat dokonce ze svých pozic, ale chápe je jen jako jakési cizí těleso, které zůstává v napětí a rozporu s ostatní Masarykovou myšlenkovou výzbrojí. „Odsunutím metafyziky“ se Masaryk zbavil podle Patočky „možnosti kriticky se vyrovnat se základy onoho pozitivismu, který učinil východiskem své filosofie dějin“. A tak proniká celé Masarykovo filosofování „zásadní rozpor“ a „činí je rozlomeným, dvojakým, ukazuje Masaryka dotčena tím, proti čemu tak bojuje, totiž moderní polovičatostí, činí jeho nahlédnutí do skutečnosti, též skutečnosti dějinné, problematickým“. Patočka připouští, že Masaryk viděl mnohé správně – v tom vskutku připomíná Nietzsche, jak na to upozornil Rádl –, ale zatímco Nietzsche „neuhýbá před metafyzickou revizí“ a „ve víru svého extremismu vyvozuje ihned ony skeptické a nihilistické důsledky“, Masaryk jim „hledí ujít“: „nebuduje filosofii, která se opírá o tyto fenomény, nýbrž sám přijímá z rukou své doby pozitivistický předsudek“.

Právě v tomto bodě je Patočkův soud nejpříkřejší, ano kategoricky nemilosrdný. Masaryk podle něho ani „nepozoruje rozporné elementy své syntézy. Jeho syntéza je theisticky upravený comtovsko-objektivistický pozitivismus vedle bytostného moralismu, pojetí světa z hlediska bytostí mravně svobodných – prvky metafyzicky neslučitelné, zásadně protikladné“. „V Masarykově pojetí jsou tyto dva prvky nikoli snad filosoficky uvedeny v soulad, nýbrž jsou juxtaaponovány, položeny jednoduše vedle sebe, není dokonce ani jasně formulován problém, jak myslet historii z hlediska člověka jako svobodné bytosti. Tato juxtaopozice neslučitelných motivů bije do očí...“ Zatímco Nietzsche „skutečně vypracovává metafyziku, jejímž vodítkem je umění a umělec, Masaryk poskytuje na místě, kde by měla nastoupit ona skutečná filosofie, v níž národ mluví k celému myslícímu lidstvu, pouze náznaky postřehů a první náčrtky problematiky“. Patočka připouští, že „Masaryk vypracoval s velkou původností podmínky, za nichž marginální filosofie, filosofie vlastního jádra západní Evropy ve svém působení, své existenci mimo toto jádro, by se mohla včlenit do tohoto jádra a stát se tak zároveň plnokrevnou i národní filosofií“, ale trvá na tom, že „tuto filosofii samu vytvořit se mu nepodařilo, v tom jej zabrzдила pozitivistická komponenta jeho filosofické výbavy“. Masarykova filosofie (češství a světové války, ale vlastně filosofie vůbec) tvoří sice „jeden velký náběh k nahlédnutí toho, co jest“, ale „ztroskotává na nedostatku odvahy k samotnému filosofování, na pozitivismem sugerované nechuti k metafyzice, k tomu pojmout filosofii jako samostatnou, od pozitivní vědy nezávislou, nepostradatelnou činnost ducha“. „Masaryk sice zčásti tuto potřebu vidí a uznává svou metodou filosofovat z umění, z jeho pochopení člověka, hlubokých lidských problémů života a smrti, – ale couvá před potřebou uchopit toto porozumění zásadním filosofickým pojmem.“ Masaryk ke svým konkluzím nedospívá „trpělivým ohledáváním vši dosavadní metafyziky, nýbrž spíše jakousi instinktivní tuchou. Tucha však není filosofie, je nejvyšš podnětem k ní, není ještě ani zřetelným položením otázky.“

Nemůžeme se vyhnout otázce, jaký je motiv a důvod této ostré, ba zničující kritiky Masaryka jakožto filosofa. Patočka sám si je vyhrocené provokativnosti svých formulací vědom a reflektuje je, resp. pokouší se jim dát pozitivní význam a poslání: to, co neudělal Masaryk, musíme provést my. Masaryka nelze obcházet, nechávat stranou; proto se nemůžeme zbavit ani povinnosti jeho kritického pochopení a zhodnocení. Patočka sám to ovšem také nečiní „trpělivým ohledáváním“ všech složek Masarykova myšlení (to konstatovat

zase velí povinnost nám), ale jenom jakýmsi pokusným náčrtem. Zřetelně z toho však navzdory vší tvrdosti vyplývá, že „Masaryk je pro nás aktuální“, a to mj. právě též proto, že „sám neprovedl revizi své vlastní rozdvojenosti, vlastního rozpolcení. Tato úloha není za námi, nýbrž stále před námi. V českém životě, v jeho pokuse zmocnit se opět sebe sama v onom rozkymáceném vření, do něhož jsme tolikerymi katastrofami obou válek zataženi, Masarykovo dílo znamená stále jistý stupeň podmíněného sebeujasnění; nikdo než my, pokud jej a jeho pokus o českou filosofii známe, nemůže nám pomoci rozpoznat, v čem je jeho force a jeho nedostatky, v čem viděl českou a světovou skutečnost a v čem ochabl: neboť, jak řečeno, od jeho doby (a Rádlových korektur) jiný zásadní svobodný, nevnučený pohled do dějin a zasazení české skutečnosti nemáme.“ Zde je proti veškerému prvním, povrchním zdání vysloveno, že Masaryk i nadále představuje pro české myšlení i pro celý český národní život nepřehlédnutelnou a nepřeslechnutelnou výzvu. Zdá se proto, že ostré Patočkovy formulace nelze chápat jako definitivní zúčtování s masarykovským odkazem, nýbrž jako doklad jiskřícího střetnutí Patočky-myslitele právě s těmi složkami Masarykova myšlení, které ukazují za rámeček „pozitivistických předsudků“. Řekl bych dokonce, že právě nejtvrďší formulace jsou dokladem Patočkova bolestného vnitřního přerodu, jeho filosofické reorientace (zjevně hlubší, než jaké jsme mohli dokumentovat v předchozích přeměnách). V Patočkově je ostatně – jak nám snad časem ukáží podrobnější a zejména pozornější monografické studie – mnohem více rozporností než v Masarykovi. Nebude snadné zvážit význam jednotlivých přesahů v Patočkových filosofických podnicích, jimiž se tím či oním směrem vymykal původnímu půdorysu husserlovské fenomenologie. Nebyli to jenom žáci, pokračovatelé a někdy i kritici Husserlovi, kteří Patočku inspirovali, ale byla to také domácí myšlenková tradice, která se s nimi sice nemůže měřit v technice pojmového vypracování, ale nezůstává za nimi nijak pozadu v hloubce myšlitelského záběru a porozumění.

Patočka sám si byl nepochybného napětí a konfliktu mezi svým původním, ale nadále vždy obnovovaným zaměřením a „hlavním domácím proudem“ českého života a myšlení dobře vědom, ale už méně si byl vědom toho, že tento rozpor sám ve svém myšlení do značné míry internalizoval. O tom svědčí způsob, jak deklarativně formuloval smysl svého výkladu o českém myšlení mezi válkami, o nějž ho požádalo několik theologů (přednáška se konala ve vršovickém sboru ČCE). Své stanovisko totiž pojal jako pozici „někoho, kdo ten velký, hlavní proud českého života, aniž jej kritizoval nebo znevažoval, přece nechával stranou a snažil se o jinou, spekulativnější a mezinárodnější filosofii, o přímé spojení i osobní s tehdejšími světovými proudy“. Je příznačné, že se zároveň hned zmiňuje o situaci onoho filosofického směru, který si už od mládí zvolil za základnu svého myšlení: je to situace, v níž „fenomenologie ve světě na jednom místě dožívá a na druhých znovuožívá“. Považuje proto za nutné „ospravedlnit počínání“ své generace „z tehdejší situace u nás“, což je zcela neoddelitelné od nutnosti se znovu zabývat „právě oním *hlavním domácím proudem*“. A Patočka dodává: „Při zamyšlení nad ním zakusí člověk značná překvapení, jde-li na věc dost ostře, daří-li se mu formulace toho, oč v českém myšlení tehdy šlo a jde i dnes“. Domnívám se, že vůbec nešlo jen o překvapení pro Patočku (na které on sám myslel nepochybně na prvním místě), ale také pro každého, kdo zůstával u převažujícího vnějšího dojmu ze starších jeho textů, v nichž se Patočka oním „hlavním domácím proudem“ zabýval. Vždyť nejedna z jeho posluchačů a žáků býval čas od času svědkem přímo alergických Patočkových reakcí na vnášení některých masarykovských a rádlovských motivů do nejrůznějších diskusí.

Patočka vědomě a programově na Masaryka a vůbec na hlavní domácí myšlenkovou tradici, která je bez Masaryka prostě nemyslitelná, nenavazoval. Jeho cíl byl jiný: chtěl jinou filosofii, bytostně jinou, nečeskou (navzdory tomu, že její auktor se na Moravě narodil) uvést do českých myšlenkových vod a poměrů. Nechtěl-li ovšem, aby u nás fenomenologie zůstala květinou jen skleníkovou, musel ji přenést doprostřed reálné kulturní, myšlenkové a duchovní situace a vystavit ji domácím větrům a někdy záplavám. Tak lze vysvětlit jeho vliv na formování českého heideggero-marxismu a na pokusy o sblížení fenomenologie (ovšem jistým způsobem preparované) s reformně orientovaným marxismem vůbec. Na jedné straně to je dokladem ještě nepřesnějšího odhadu a mylnější orientace, než je ta, kterou Patočka vyčítá Masarykovi v souvislosti s demokratizací Evropy a celého světa. Deviace, které v podobě stalinismu, fašismu a nacizmu otřásly Evropou i jejím demokratizačním trendem, se právě dnes jeví jako časově a dějinně (nikoliv sociálně, mravně ani kulturně) efemérnější než ona Masarykem diagnostikovaná tendence k rozšiřování a prohlubování demokracie, chápané však nikoliv jako pouhá politická forma, ale jako způsob života jednotlivce i společnosti. Právě v politické a kulturní, civilizační rovině se zdá, že Masaryk viděl lépe, než je Patočka ochoten připustit. Aniž to zamýšlel, aniž si to dokonce v průběhu svého života připouštěl, osvojoval si Patočka při svém celoživotním uvádění fenomenologie (a s ní jednoho ze základních současných světových proudů) do českého kontextu mnohé ze specificky českých myšlenkových, a dokonce duchovních tradic, vůči nimž chtěl zachovávat odstup a na něž byl v některých obdobích svého života dokonce vysloveně alergický. Důsledkem toho je jistá hluboká členitost, komplikovanost, nesjednocenost a nezřídka rozpornost jeho myšlení, překrývaná jen rétorickými a často také poetizujícími gesty, tuchami a náznaky – tedy něčím velmi podobným tomu, co tak tvrdě kritizoval na Masarykovi. Nejpozoruhodnějším plodem této překonávané vnitřní rozpornosti je jediný velkorysý Patočkův systematický pokus, který zůstal torzem nikoliv proto, že by se jeho autorovi nedostalo času, nýbrž že pod dojmem přechodné změny kulturního klimatu (vznik a sílící vliv marxistického reformismu) obrátil svou pozornost jinam; mám na mysli jeho „negativní platonismus“.

Závěrečné roky a vlastně nečetné měsíce Patočkova filosofického působení (jež nikoliv nelogicky vyústilo v politický čin, jímž se do té doby Patočka tematicky zabýval jen v reflexi aktivit Masarykových a filosofických koncepcí Rádlových) se zdají naznačovat nový, snad životně nejhlubší přelom v Patočkově filosofické orientaci. Vrací se u něho důrazy na význam reinterpretovaného Platóna a platonismu nejenom pro aktuální potřeby životní orientace, ale pro porozumění českému myšlení, zejména v jeho hlavní tradici. Nejenom Masaryk, ale i Rádl jsou Patočkou opakovaně kvalifikováni jako svého druhu platonici. Zatímco fenomenologie neposkytovala dost možností ani pro kombinaci, natož pro syntézu, jeví se platonismus nově chápaný jako medium, poskytující společnou mluvu jak pro významnou českou tradici, o jejíchž prastarých kořenech Patočka nejen neví, ale jako by ani vědět nechtěl (neboť jsou dávně neplatónské a protiplatónské), tak pro určitý proud pohusserlovské fenomenologie, jemuž byl Patočka nakloněn. Protože však podkladů pro toto tvrzení je málo, je zapotřebí důkaz provést spíše cestou systematickou, a to vždy znamená novotvoření. Bylo by proto předčasné prezentovat poslední Patočkovu období, jež lze chápat jako jeho odkaz, provedený zase spíše jen gestem (tentokrát přímo nepoliticky politickým činem), nějakým citováním. Zde je zapotřebí navázat právě zase činem, a to jak nepoliticky politickým (na rozdíl od navazování technicky politického, které nás v tuto chvíli nezajímá a které proto necháváme

stranou), tak především činem myslitelským, na který si však budeme muset počkat. Poslední vskutku filosofický čin, byť nedotažený, o kterém se při výkladu Patočkova systematického myšlení vůbec a jeho kritického navázání na Masaryka a hlavní českou myšlenkovou tradici můžeme opírat, je zmíněný už pokus o tzv. negativní platonismus.

Úhrnem by bylo možno říci, že Patočkův myslitelský vztah k odkazu Masaryka-filosofa procházel peripetemi, připomínajícími v malém proměny celých evropských dějin myšlení. Od svého mládí je Patočka energicky rozhodnut obnovit a oživit řecké kořeny také v našem prostředí a znovu na ně navázat. Je možno právem prohlásit, že se mu to pozoruhodně podařilo, pokud něco takového je vůbec v lidských možnostech. Došlo k tomu však za nemalou cenu, totiž že tento řecký odkaz byl reinterpretován způsobem vlastně radikálně protiřeckým, a to zřetelně v důsledku konfrontace s oním „velkým, hlavním proudem českého života“, který chtěl původně nechávat stranou. I zde se jistá nepředmětná myšlenková „struktura“ spíše jako výzva prosadila proti všem předem daným předpokladům. Kdybychom chtěli užít v pozměněném smyslu Patočkovy formulace, mohli bychom říci, že se Patočka jako myslitel dostal do situace, která je výzvou, již si on sám nestvořil, ale kterou musel nést a unést a s kterou se musel myslitelsky vyrovnat. Česká meziválečná filosofie toho podle Patočky nedorostla. V příštích letech budeme mít příležitost i povinnost ukázat, zda jsme toho dorostli víc než půl století po Masarykově smrti. Kdyby Patočka neudělal víc, než že zasadil ukazatel v tomto směru, nemohli bychom žádat víc. Všechno však nasvědčuje, že Patočka sám u onoho ukazatele nezůstal stát, ale že učinil několik významných kroků v souhlase s tím, kam sám ukázal, snad aniž by si do všech důsledků uvědomil, co tím zahájil.

Literatura

Jan Patočka: Masaryk. Soubor statí, přednášek a poznámek. Samizdat, Praha 1979

Jan Patočka: Česká vzdělanost v Evropě, Praha 1939

Jan Patočka: O smysl dneška, Praha 1969 (reprint: Purley 1987)

Jan Patočka: Dvě studie o Masarykovi, Toronto 1980

Jan Patočka: Negativní platonismus, Praha 1990

Jan Patočka: Tři studie o Masarykovi, Praha 1991

- (vyd. A. Müller): Jan Patočka – Osobnost a dílo, Köln 1980

- - - - -
14. 9. 1991

*(objednáno děkanem FF UK do připravovaného sborníku, ten pak nevyšel;
později vyšlo in: Reflexe 5–6, 1992, 4, str. 1–16)*